

4.3. Ukrajnai jelen

Fedinec Csilla – Oficinszkij Román

A Szovjetunió felbomlását az emberek nem egy forradalom következtében bekövetkezett győzelemként fogták fel, amelyet radikális rendszerváltás követ majd. Ukrajna – akárcsak a többi volt tagköztársaság – békés úton nyerte el a függetlenségét, ráadásul az új állam alapító atyái ugyanazok a funkcionáriusok lettek, akik előtte a szocializmust építették. Az államfordulat időszakára a legélelmesebb pártemberek átmentették magukat az új hatalomba, többek között a parlamentbe és a kormányba is. A demokratikus ellenzéknek csekély volt a mozgástere, mert nem volt számottevő szavazóbázisa. A nómenklatúra túlélése következtében a társadalmi és gazdasági átalakulások igen vontatottan indultak meg, és sajátos összefonódás alakult ki a különböző érdekcsoportokkal. Különösen az 1990-es évek igen súlyos gazdasági válságot eredményeztek. Az ország külpolitikájában az első perctől kezdve élt geopolitikai helyzetével, és az egyre bővülő Európai Unió felé is nyitott.¹ Az államépítés, a demokratikus berendezkedés lehetőségeinek sokrétűsége szorosan összefonódott az „ukrán nemzet” konszolidálásának – mint kiderült – rendkívül konfliktusos feladataival. A nemzetépítés és a kis népek problematikájának meghatározó eleme az orosz kérdés: az ország legnagyobb lélekszámú kisebbsége etnikai vonatkozásban, a nyelv tekintetében pedig még erősebb tényező. A magukat ukrán nemzetiségűeknek valók között is jelentékeny az orosz anyanyelvűek részaránya, egyes nemzeti kisebbségek – beleértve a zsidókat is – esetében pedig ez az uralkodó nyelv. Kárpátalján² a nagyobb lélekszámú nemzetiségek (ukránok, magyarok, románok, oroszok) ragaszkodnak erősebben anyanyelvükhöz, a kisebb közösségek (szlovákok, németek, zsidók, cigányok, belaruszok) körében magasabb a nyelvi asszimiláció mértéke, a legkevésbé a zsidók és a romák ragaszkodnak hagyományos nyelvükhöz.

Az összukrajnai helyzetet az 1990-es évek elején Leonid Finberg így jellemezte: „Ma Ukrajnában 320 000 zsidó él; 95 százalékuk az ország regionális és területi központjaiban lakik. Gyakorlatilag az egész népesség eloroszosodott: a zsidók mintegy 90 százaléka az oroszot tekinti anyanyelvének, 10 százalékuk tud jiddisül, és gyakorlatilag senki nem tud – héberül. A harmadik generáció nő fel, amely nem tudja, mi az a zsidó iskola (abba a néhány iskolába, amely nemrég kezdte meg működését, a zsidó gyerekeknek mindössze 2-3 százaléka jár). A zsidók gyakorlatilag nem ismerik népük történetét. [...] Nincsenek olyan erők, amelyek befolyásolhatnák a zsidó közösséget, nincsenek zsidó értelmiségiek – tanárok, történészek, rabbik –, akik egy újabb áttörést vihetnének végbe, akik még egy kísérletet tehetnének a megújulásra. Ma már zsinagógáink rabbijai is az Egyesült Államokból vagy Izraelből származnak.”³

Kárpátalján apró foszlányok maradtak. Ungváron így indult az 1980-as évek második felében, az 1990-es évek legelején. „Az 1980-as évek derekán kezdődött peresztrojkához eleinte úgy viszonyultam, mint mindenhez, ami a Szovjetunióban történt – közömbösen. De egy kis idő elteltével már láttam, hogy ezúttal tévedtem. Gorbacsov valóban demokratikus társadalmat akart létrehozni, ahol minden ember érvényesülhetett volna [lásd: gorbacsovi politika]. Szólásszabadságot hirdettek, szabaddá vált a sajtó. Gorbacsov engedélyezte, hogy az emberek vállalkozásokba fogjanak. Na persze ez nem tetszett mindenkinek. A Szovjetunióból betelepültek közül sokan főlháborodtak, azt mondták, hogy ezzel a kapitalizmus felé haladunk. Számukra ez szitokszó volt, számomra pedig egy olyan társadalom szinonimája, amelyben az ember, ha tisztességesen dolgozik, tisztességes életet tud biztosítani magának és a családjának. Eltörölték a vallással kapcsolatos tilalmakat. Az emberek szabadon járhattak a zsinagógába, szabadon megtarthatták az ünnepeiket, nem kellett rejtőzködniük, titkolózniuk. A szovjethatalom viszont annyira kiölte a vallást az emberekből, hogy az első időkben nem tudtunk összeszedni tíz felnőtt férfiembert az imádkozáshoz [...]”⁴ „Kiderült, hogy én vagyok az egyetlen zsidó, aki annak rendje és módja szerint el tudja mondani az imákat. [...] Végül is megválasztottak az ungvári zsidó hitközség elnökévé. Most tanítom az embereket, elmondom nekik, hogy mit és hogyan csinálnak, hogyan imádkozzanak, megtanítom az összes zsidó szokást és hagyományt.”⁵

1990-ben Kárpátalján, Munkácson, Beregszászban, Huszton és számos községben terepmunkát végzett kutatóktól tudjuk, hogy már csak az idősebbek tudtak jiddisül, a középkorúak között alig akadt olyan, aki megőrizte ősi nyelvét. A második világháború után a „bennük ragadt félelem megakadályozta őket abban, hogy jiddisre tanítsák gyerekeiket”.⁶ „Ma már nem talál tíz embert, aki jiddisül tud. Magyarul meg négyen beszélünk a munkácsi zsidók között. És én vagyok az egyetlen zsidó, aki Munkácson született. Van még néhány ember, aki a környéken született, ők is munkácsinak számítanak. De a többiek már mind Ukrajnából, Belorussziából jöttek.”⁷ „Hindu néniék fia, Szása akivel otthon magyarul és jiddisül beszélnek, orosz iskolába járt, orosz lányt vett feleségül, akivel oroszul beszél, hiszen hitvese csak az orosz nyelvet ismeri, bár magyarul is ért, de nem tud beszélni. Szása a zsidó ünnepeket mindig megtartja szüleinél, feleségével és két kislányával. A két kislánnyal a nagyszüleik mindig is magyarul beszéltek, akik ezt értik is, de már oroszul válaszolnak vissza; mindezek mellett pedig ukrán iskolába járnak! Az orosz nyelvű iskolát megszüntették Munkácson, magyarba az anyjuk nem engedte beírni őket, mert fél, hogy nem tudna beszélni a saját gyerekeivel, ám ha lenne zsidó iskola, oda (mint mondta) elengedné a lányokat.”⁸

1991 szeptemberében Kijevben hivatalos kegyeleti ünnepség keretében emlékeztek meg a babij jari tragédia 50. évfordulójáról.⁹ Leonyid Kravcsuk elnök ebből az alkalmából megkövette az ország zsidóságát az átélt szenvedésekért, 1992. március 4-én pedig rendeletet írt alá, amely kimondta, hogy „1992–1993 folyamán adják át a vallási gyülekezeteknek tulajdonként vagy díjtalan használatra azokat a kultikus épületeket, amelyeket nem rendeltetésüknek megfelelően használnak.”¹⁰ Ez az előrevetített helyzet nem következett be, de biztos jele volt annak, hogy a világ megváltozott.



Holokauszt emléktábla Munkácson az egykori központi zsinagóga falán

ÚJJÁÉLEDÉS LÉPÉSEI

Az a revitalizáció, amely az 1991 óta eltelt két évtizedben végbement, elsősorban két társadalmi szervezet – a Kárpátaljai Megyei Zsidó Kulturális-Oktatási Egyesület és a Kárpátaljai Magyar Zsidók Egyesülete –, valamint három jótékonyági alap – Magen Avot, Heszed Spira és Szochnut-Ukrajna – érdeme. Ismét fontos szerep jutott az újjászerveződésben az amerikai →Jointnak.

„A [...] Heszed támogat minket. Nagy segítséget jelent. Az idősebbek étkeztetését a Heszed étkezdéjében szervezték meg, a járóképteleneknek pedig házhoz viszik a meleg ebédet. Élelmiszer- és ruhacsomagokkal segítenek minket. Engem is többször hívtak a Heszed étkezdéjébe, de én jobban szeretek magamnak főzni, a saját szájam íze szerint. [...] Beteg ember vagyok, két infarktuson estem át, volt néhány komoly műtétem. A Heszed segít megvenni az orvosságaimat, és orvosi felügyeletet is biztosít. Amikor a feleségem betegeskedett, akkor is sokat segített a Heszed.”¹¹ „Először is, anyagilag mi nagyon szűkösen élünk. Amikor a Heszed igazgatója fölajánlotta, hogy ebédeljünk ott, nekem ez nagyon visszatetszőnek tűnt, nem akartam oda járni. De mára már hozzászoktam ezekhez az ebédekhez [...]”¹²

Zsidó szervezetek, intézmények Kárpátalján 1992–2012¹³

Helyszín	Megnevezés	Alapítás éve
Beregszász	Ortodox zsidó közösség	[1992]
Huszt	Vasárnapi iskola	1993
	Ortodox zsidó közösség	1945
Munkács	Makor Reform Zsidó Közösség	1992
	Menóra Városi Zsidó Kulturális Egyesület	1994
	Ortodox zsidó közösség	[1992]
	Salom! Városi Zsidó Nemzeti-Kulturális Egyesület	[2011]
	Vasárnapi iskola	1992
Nagyszőlős	Kárpátaljai Zsidó Közösség	1999
	Ortodox zsidó közösség	[1992]
Rahó	Zsidó közösség	[1992]
Szolyva	Zsidó közösség	[1992]
Ungvár	Kárpátaljai Magyar Zsidók Egyesülete	2001
	Kárpátaljai Megyei Zsidó Kulturális-Oktatási Egyesület	1993
	Festőművészek a gyerekekért Kárpátaljai Zsidó Jótékonyági Alap	1999
	Heszed Spira Kárpátaljai Jótékonyági Alap	1999
	A kárpátaljai zsidó történelem és kultúra virtuális múzeuma: http://www.jewish.uz.ua/	
	Magen Avot Jótékonyági Alap helyi képviselete	1995
	Neológ zsidó közösség	[1999]
	Ortodox zsidó közösség	[1992]
	Szochnut-Ukrajna helyi képviselete	2009
	Vasárnapi iskola	1993

Vasárnapi iskolák, művészeti egyesületek alakultak. Két újság jelenik meg, mindkettő orosz nyelven: az *EHO [ЭХО]* (kiadója a Heszed Spira), és a Gut Sábész [*Гут Сабеш*] (alapító a kárpátaljai főrabbi).

A 21. század elején még 124 zsidó temető található Kárpátalján, ebből 24 működő. A temetők fele, mintegy hatvan, három járásban – a nagyszőlősisiben, a husztiban és az ökörmezőiben (mizshirjaiban) található. 14 működő zsinagógát találunk: Ungváron hármat, Munkácson négyet, Técsőn kettőt, Huszton, Beregszászban, Szolyván, Nagykomjáton, Nagybocskón egyet-egyet. A zsidó közösségek többsége az orthodox irányzathoz tartozik. A kárpátaljai zsidó közösségeket számos egykori elszármazott támogatja.

A szovjet időszakban a holokausztra sem engedtek emlékezni. A háború után felkerült egy emléktábla a beregszászi nagyzsinagóga falára, amit később levetettek arra való hivatkozással, hogy nincs mellette egy másik tábla, amelyik a szovjet hadsereg hőstetteire emlékeztetne. Az államfordulat után, ahogy a többi etnikai közösség, úgy a zsidóság is elhelyezte a maga mementóit, a holokauszt áldozatainak emléktábláit: Ungváron az egykori nagyzsinagóga falán és a temetőben, ahol egy szemtanú szerint 1944-ben a város gettójában meghalt embereket tömegsírba temették, Munkácson a siratófalon, Beregszászban az egykori nagyzsinagóga falán, valamint Aknaszlatinán, Tiszafejéregyházon. Azonban nem általános jelenségről van szó. Az állam nem foglalkozik az emlékezetpolitika efféle tárgyiasításával „egy egészen egyszerű okból kifolyólag: nem gondolják úgy, hogy ez az ukrán történelem, saját történelmünk része lenne, hanem az a sztereotip meggyőződés uralkodik, hogy ez a zsidók történelme és tragédiája – gondoskodjanak saját maguk róla”. Mindenütt egyéni adakozásból, a zsidó közösségek összefogásával állítanak emléket a múltnak.¹⁴

Ma Kárpátalján a turistautak legkedveltebb irányvonalai közé tartoznak azok, amelyek a zsidó emlékezet helyeit foglalják magukba. Különböző nyelveken jelennek meg ehhez kapcsolódó kiadványok.¹⁵ Azért fontos ezt megemlíteni, mert nem elszigetelt jelenségről van szó. Vannak egyéni hazatérők és turisták – rég elszármazottak, leszármazottaik és pusztán csak érdeklődők.

Az államfordulat után nagy számban telepedtek át Izraelbe született oroszok is. Az 1990-es évek közepén a munkácsiak arról beszéltek, hogy nagy hányaduk „nem is volt zsidó. A hatóságokat lefizették; ezzel irataikba bekerülhetett a »jevrej« (zsidó) bejegyzés, így a megfelelő papírokkal, elindulhattak Izraelbe. (Munkácsi anekdota szerint már követelték, hogy hitük gyakorlása végett Izrael állam építsen nekik pravoszláv templomot!)”¹⁶

Az ukrán időszakban is folytatódó kitelepedéssel egyidejűleg megfigyelhetünk egy új jelenséget is, amely az állampolgársággal kapcsolatos. A Szovjetunió felbomlásával automatikusan ukrán állampolgárságot azok a szovjet állampolgárok kaptak, akik 1991. augusztus 24-én, a függetlenség kikiáltásának napján Ukrajna területén éltek, illetve azok, akik az (első) állampolgársági törvény 1991. november 13-i életbe léptetésének napján Ukrajna területén éltek és nem rendelkeztek más állampolgársággal. A hatályos ukrán alkotmány (1996) és állampolgársági törvény (2001) is ki mondja, hogy Ukrajnában csak egyetlen állampolgárság létezik. Ennek ellenére sokan

– számukat illetően csak becslések vannak, a helyzet specifikumából adódóan – választják azt a nem legális utat, hogy az országban maradnak ugyan, de felveszik valamely más állam állampolgárságát is. Hivatalosan ez a helyzet nem elfogadott, de tudott dolog, hogy a felsőbb politikai és gazdasági elitek szintjén is vannak kettős, közte ukrán–izraeli állampolgárok is.¹⁷

A pozitív színezetű jelen ellenére a zsidó lakosság lélekszáma tovább csökkent Kárpátalján, hivatalosan az 1989. évi 2639 főről (az összlakosság 0,21%-a) a 2001-es népszámlálás időszakára már kevesebb, mint 600-an voltak azok, akik zsidónak vallották magukat (0,04%). 1989-ben anyanyelvként a jiddist 663-an (25,2%), az ukránt 365-en (13,8%), az orosz 1307-en (49,5%), a magyart 296-an (11,2%) jelölték meg. 2001-ben a zsidók 94,5%-a városban élt: Ungváron 232, Munkácson 157, Huszton 46, Beregszászban 36 fő. A jiddist 84-en (15%), az ukránt 175-en (31%), az orosz 262-en (46,4%), a magyart 27-en (6,5%) mondták anyanyelvüknek, a maradék egyéb nyelvet jelölt meg.¹⁸ Yeshayahu A. Jelinek kétezer főre becsülte Kárpátalján az ezredforduló utáni időszakban a zsidók, vagy részben zsidó származásúak számát,¹⁹ a Heszed Spira Alapítvány 2012-es nyilvántartásában pedig két és fél ezer név szerepelt – olyanoké, akik iratokkal tudták igazolni származásukat. Az Állami Statisztikai Hivatal adatai szerint 2005-ben egész Ukrajnának 103 ezer zsidó lakosa volt²⁰ – körülbelül annyi, amennyi a vészkorszak előtt önmagában csak Kárpátaljának. Országos szinten a csökkenés közel 80%-os, s a megmaradt lakosságnak mindösszesen 3%-a őrizte meg a jiddis nyelvet.

Itt tartunk ma, 2013-ban (5773-ban). Ha sétál az ember az utcán – művészberek tudják, de a komolyan szemlélődők is –, érdemes a tekintetet a szemmagasság fölé emelni. Akkor látni az örökséget. Ungváron az egykori neológ zsinagóga tetején, a kémény mellett az elmúlt több mint hét évtizedben mindig látható volt egy Dávid-csillag, persze csak a szomszéd utca bizonyos pontjáról. A szocializmusban nem tűrtek meg egyetlen vallási jelképet sem, ez azonban ottfelejtődött. Egy ablak néz rendületlenül a világra. Interpretálni lehet, de tagadni nem: a zsidóság része Kárpátalja történelmének a múltban, a jelenben, s bizony a jövőben is.

4.3. Ukrajnai jelen

1. Сергей Екельчик, *История Украины. Становление современной нации* (Киев: К.И.С., 2010), pp. 282, 328 [Serhy Yekelchuk, *Ukraine: Birth of a Modern Nation* (Oxford: OUP, 2007)].
2. Vö. Fedinec Csilla – Vehes Mikola, *Kárpátalja 1919–2009: Történelem, politika, kultúra* (Budapest: Argumentum – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010), pp. 599–600.
3. Finberg Leonid, „Zsidóság, társadalom és állam Ukrajnában”, *Regio*, 1993:2 (1993), p. 59.
4. Neubauer Ignác (Ungvár), az interjút készítette: Ella Levickaja (2003. október), ford.: Molnár János, www.centropa.hu (2012-05-24).
5. Moskovics Iván (Ungvár), az interjút készítette: Ella Levickaja (2003. április), ford.: Jagodics Edit, www.centropa.hu (2012-05-24).
6. Bornemissza Eszter, „A gyertyák lassan kialszanak. Beszélgetés a kárpátaljai jiddis kultúra kutatóival” [Schiller Erzsébet, Varga Péter], *Kárpáti Igaz Szó* (1990. szept. 12.).
7. Deák Andrea – Gadó János, „Hersi bácsi meséi” [Vider/Wieder Ernő, Munkács], *Szombat* (2011. június).
8. Papp Richárd, „Munkácsi Haggáda: Pészach Kárpátalján”, *Szombat* (1996. szeptember).
9. Ukrajnában szeptember 29. a babij jari tragédia emléknapja.
10. Idézi: Lusztig Károly, „A gyertyák csonkig égnek. A kárpátaljai zsidóság sorsa a soá után”, *Múlt és Jövő*, 1992:3 (1992), p. 92.
11. Neubauer Ignác interjú, www.centropa.hu (2012-05-24).
12. Galpert Tilda (Ungvár), az interjút készítette: Inna Galina (2003. április), ford.: Jagodics Edit, www.centropa.hu (2012-05-24).
13. Ассоциация еврейских организаций и общин Украины, <http://www.vaadua.org> (2013-03-22); Дані про єврейську меншину Закарпаття. Відділ у справах національностей Закарпатської обласної державної адміністрації. Вересень 2009 року, pp. 1–3; Юрій Гузинець – Марія Моца (Гаврилешко), упор., *Єдина родина. Національно-культурні товариства Закарпаття* (Ужгород: Ліра, 2011), pp. 89–92.
14. Анатолій Подольський, „Формування моделей історичної пам’яті про Голокост в українському соціумі: проблеми та перспективи”, in: *Єврейська громадсько-політична думка XX – початку XXI сторіччя в Україні: Монографія* (Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011), pp. 356–357.
15. Pl. Сабина Вирон, *Ужгород. Путешествие по памятным местам еврейской истории* (több kiadás); a turistairodák rendre kínálnak ilyen jellegű útvonalakat, reagálva a nagyfokú érdeklődésre.
16. Papp, „Munkácsi Haggáda...”.
17. Vö. Fedinec Csilla, „Állampolgársági határok Ukrajnában”, *Limes* (2011), 3, pp. 43–54.
18. Vö. Іван Ільто, ред., *Національний склад населення [Закарпатської області] та його мовні ознаки: Статистичний бюлетень* (Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2003), pp. 13, 22; Тиводар Михайло, *Етнографія Закарпаття* (Ужгород: Гражда, 2011) pp. 49–58.
19. Йешаягу Андрей Елинек, *Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)* (Ужгород: Издательство Валерия Падыка, 2010), p. 455.
20. Иосиф Зисельс, „Динамика численности еврейского населения Украины”, <http://www.vaadua.org/josef2006/dinamChisl.html> (2012-05-24).